T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

TÜRK İSTİKLAL HARBİ'NDE KUVAYIMİLLİYE, DÜZENLİ ORDU VE CEPHELER

(16 MAYIS 2014)

Genelkurmay Personel Başkanlığı
Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIMEVİ
2014

DOĞU CEPHESİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç.Dr. Hakan UZUN*

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesi, yeni bir Türk devletinin kurulmasına giden sürecin de başlangıcı olmuştur. Oldukça uzun ve zorlu geçen bu süreç, öncelikle yerel düzeyde direnişlerle başlamıştır. Sonrasında ise ulusal düzeyde bir örgütlenme gerçekleştirilerek başarı sağlanmıştır. Türk halkının ve liderliğinin direniş ve örgütlenme yeteneğinin de sergilendiği bu dönemde, birçok cephede askerî ve siyasi mücadele verilmiştir. Bu çalışmada ise mütareke sonrası Doğu Cephesi'nde yaşanan gelişmeler incelenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, Millî Mücadele'nin, Birinci Dünya Savaşı'nın bir devamı olduğu ve Doğu Cephesi'nin kökeninin bu yıllara kadar gittiği düşünülerek Mondros Mütarekesi öncesi duruma da kısaca değinilmiştir. Ayrıca, cephe kavramı sadece askerî gelişmelere indirgenmemiş, politik alanda yaşanan gelişmeleri de kapsayan bir şekilde yorumlanmıştır. Bu nedenle de çalışmada, Doğu Cephesi'nde yapılan sıcak çatışmaların yanı sıra, sivil örgütlenme çabaları ve siyasi ilişkilere de yer verilmiştir. İncelemenin temel problemi ise Doğu Cephesi'nde yaşanan askerî ve siyasi gelişmelerin, Millî Mücadele'nin seyri üzerindeki etkilerinin araştırılması olmuştur.

Millî Mücadele sırasında üç ana cephe açılmıştır. Bunlardan Batı ve Güney Cepheleri mütareke sonrasında yaşanan işgallerin sonucunda ortaya çıkarken Doğu Cephesi ise mütareke öncesinde açılmıştır. Bu nedenle bu cephenin kökeni, Birinci Dünya Savaşı sırasında açılmış olan Kafkasya Cephesi'ne kadar gider. Doğu Cephesi'ndeki askerî harekât 1 Kasım 1914'te, Rusların Osmanlı Devleti'nin sınırını geçmesi ile başlamıştır. Buna karşılık Osmanlı Devleti de 20 Aralık 1914'te, Enver Paşa komutasında Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştır. Bu harekât sırasında soğuk, açlık ve hastalık gibi nedenlerden dolayı binlerce asker kaybı yaşanmış ve harekât büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ruslar ise 1915 Nisan ayı sonlarında tekrar saldırıya geçerek Erzurum, Trabzon, Erzincan, Bitlis ve Muş'u ele geçirmişlerdir.[1]

Doğu Cephesi'nde Ruslarla yapılan savaş devam ederken 1917'de Rusya'da Bolşevik İhtilali olmuş ve Çarlık rejimi sona ermiştir. Yeni rejim ise savaşı sürdürmek istememiştir.[2] 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı-Rus orduları arasında üç yıldır devam eden çatışma durdurulmuş ve iki ordu arasında mütarekenin imzalandığı sırada

---

* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Görevlisi.

[1] Akdes Nimet Kurat; Türkiye ve Rusya, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 295.

[2] Bolşevikler barış yapmak konusunda kararlı olduklarını göstermek için bir taraftan "ilhaksız ve tazminatsız" barış yapacaklarını duyurmuş, diğer yandan da Çarlık zamanında İngiltere ve Fransa ile yaptıkları gizli anlaşmaları "Sarı Kitap" adıyla yayımlamışlardır. Stefanos Serasimos; Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 12.

var olan durum göz önüne alınarak bir sınır hattı çizilmiştir.[3] Ruslar, İttifak devletleri ile Polonya'da 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmişlerdir. Ayrıca bu anlaşma ile savaş sırasında işgal ettikleri Osmanlı topraklarını boşalttıkları gibi 93 Savaşı'ndan önceki Türk-Rus sınırını esas tutarak 1878 yılında Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nden savaş tazminatı olarak aldıkları, Elviyeiselâse'yi de (Kars, Ardahan ve Batum) burada yaşayan halkların rızası koşuluyla Osmanlı Devleti'ne geri vermişlerdir. Bu arada Rusların bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan boşluktan yararlanan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Mayıs 1918'de bağımsız devletler kurmuşlardır.[4]

Osmanlı Devleti ise savaş öncesinde belirlediği hedeflere ulaşmak için Batum'dan, Bakü'ye kadar olan yerleri de ele geçirmiş ve Kars, Ardahan ve Batum'da 14 Temmuz'da bir plebisit yaptırarak buraların Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını sağlamıştır.[5] Fakat Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalaması ile bölgedeki durum değişmiştir. Osmanlı Devleti, bu Mütareke'nin 11. maddesi gereğince Güney Kafkasya ve İran'ın kuzeybatısını boşaltarak 1878'den sonraki sınırın gerisine çekilmiş ve Türk ordusu 25 Ocak'ta Elviyeiselâse'yi tamamen terk etmiştir.

Osmanlı ordusu 1918 yılı sonlarına doğru üç livayı terk ederken bölge halkı işgale uğrama endişesinden dolayı örgütlenme yoluna gitmiş ve bölgede sivil bir direniş örneği sergilenmiştir. Yerel halk silahlı müfrezelerin yanı sıra, Ermenilere karşı Kars bölgesinde, Gürcülere karşı ise Acara, Ahıska ve Ardahan yörelerinde millî şûra idareleri kurmuşlardır. Bu örgütlenmelerin önemi, bunların kökünün Mondros Mütarekesi öncesine sarkmasıdır. Nitekim Mondros Mütarekesi'nden bir gün önce işgale uğrayacaklarını hesaplayan halk, 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmetimuvakkatasını kurarken 3 Kasım 1918'de Aras Türk Cumhuriyeti, 5

---

[3] Nurcan Yavuz; "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri Ve Önemi", AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 28, ss. (207-232), Ankara, 1995, s.220. Serpil Sürmeli; Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001, s. 28-29. Selçuk Ural, Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 100.

[4] Brest-Litovsk Antlaşması'nın 3. Maddesi şu şekildedir: "... *Rusya Devleti Anadolu'nun Doğu illerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne düzenli biçimde geri verilmesinin sağlanması için gerekli işleri yapacaktır. Ardahan, Kars ve Batum sancakları da gecikmeden Rus ordularınca boşaltılacaktır. Rusya Devleti işbu sancakların hukuk ilkeleri ve devletler hukuku açısından sahip olacakları yeni duruma karışmayacak ve bu arada onların halkını, bu yeni durumu komşu devletler (o sırada kurulan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan söz konusu) ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak belirlemek üzere serbest bırakacaktır.*" Türk Dış Politikası; Editör: Baskın Oran, C I, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s.165. Şerafettin Turan; Türk Devrim Tarihi, C II, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 193.

[5] Mahmut Goloğlu; Üçüncü Meşrutiyet, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 293. Ergün Aybars; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, 2. Baskı, Ege Ü Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1986, s. 260. Türk Dış Politikası...; s. 165.

Kasım 1918'de de Kars İslam Şûrası kurulmuştur.[6] Bölge halkının örgütlenme yeteneğinin de görülebildiği bu oluşumlar, daha sonra genişleyerek devam etmiş ve Kars ile Ardahan'da birçok kongre toplanmıştır.[7] Bu kongrelerden biri olan ve 17-18 Ocak 1919'da toplanan Büyük Kars Kongresi'nde ise bir anayasa hazırlanarak ay yıldızlı bayrağı olan, Türkçeyi resmî dil kabul eden ve ana vatana katılmayı tek amaç olarak belirleyen Cenûbigarbî Kafkas Hükûmetimuvakkateimilliyesi (Güneybatı Kafkasya Geçici Ulusal Hükûmeti) kurulmuştur. Başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey'in, parlamentonun başkanlığına da Doktor Fuat (Sabit) Bey'in getirildiği bu hükûmette, kuvvetler birliğine dayalı meclis hükûmeti sisteminin ilk örneği verilmiş, kabul edilen Teşkilatıesasiye Kanunu ile de ileride TBMM'nin ilk anayasası olacak olan 1921 Teşkilatıesasiye Kanunu'na isim babalığı yapılmıştır.[8] İngilizler, 13 Şubat'ta Kars'a girdiklerinde ilk anda bu hükûmeti tanımışlardır.[9] Ancak Ermeniler lehine bazı isteklerine tepki gösterilmesi, daha açıkçası geçici hükûmetin Ermenilerin geri dönmesini kabul etmemesi üzerine, 12 Nisan 1919'da bu hükûmete son vermişlerdir. Parlamentoyu basarak hükûmet üyelerini tutuklayıp Malta'ya sürmüşler ve Kars'ı Ermenilere, Batum ile Ardahan'ı da Gürcülere vermişlerdir.[10]

Ermenilerle Savaş

Batılı devletler, Türklere Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek ve böylece Şark meselesini kendi çıkarları doğrultusunda çözmek için kullandıkları iki kesimden biri olan Yunanları Batı'da, Ermenileri ise Çukurova ve Doğu Anadolu bölgesinde kullanmışlardır.[11] Böylelikle Yunanlar ve Ermeniler, Millî Mücadele Dönemi'nde işgalci güçlerle birlikte hareket etmiş ve Anadolu'dan pay istemişlerdir.

Yunanlar bağımsızlıklarını kazandıkları 1830 tarihinden itibaren, Megali İdea[12] adı verilen Büyük Yunanistan'ı kurmak amacıyla sürekli olarak

---

[6] Goloğlu; s. 294. Bülent Tanör; Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1998, s. 190, 193. Ural; s.130 vd. Türk İstiklal Harbi, III'üncü Cilt, Doğu Cephesi (1919-1921), Gnkur. Basımevi, Ankara, 1965, s. 61.

[7] Ural; s. 179.

[8] Tanör; s.195-196. Ural; s. 180-181.

[9] Ural; s. 188.

[10] Goloğlu; s.294. Mim Kemâl Öke; Ermeni Sorunu, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 241. Abdurrahman Çaycı; Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 81-82. Ahmet Ender Gökdemir; Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989, s.65, 90. Aybars; s. 260. Ural; s.189. Turan; s. 193.

[11] Temuçin F. Ertan; "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", KÖK Araştırmalar (Ayrı Basım), C II, S 2, Ankara, Güz 2000, s. 213.

[12] Yunanistan'ın bir devlet olarak kurulmasından sonra gerçekte, eski Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurabilmek amacıyla "iki kıta" ve "beş denize" yayılan "Büyük Yunanistan", Rum ırkından gelen insanların yaşadıkları yerleri kapsayan bir şekilde millî bir devlet kurma esasına dayanan Megali İdea (Büyük İdea) Yunanistan'ın hedefi olmuştur. Salahi R. Sonyel; Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C I, Ankara, 1973, s. 30-32. Abdurrahman Çaycı; "Yunanistan'ın Anadolu Macerası I"; HÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, C I, Sayı: 1, Ekim, (1-20), 1987, s. 2.

Türkler aleyhine genişlemişlerdir. Millî Mücadele Dönemi'nde ise bu amaçlarına ulaşmak için Trakya, Doğu Karadeniz ve Batı Anadolu'da yoğun olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Ermeniler de yine aynı şekilde Büyük Ermenistan'ı kurmak için her fırsattan yararlanarak Türklerden toprak elde etmeye çalışmışlardır.[13] Nitekim Türk ordusunun Kafkaslardan çekilmesi ve bölgede dengelerin değişmesi üzerine İngilizler tarafından desteklenen Ermeniler, topraklarını genişletmek için saldırılara başlamış ve Rusya'nın yerini Ermeniler almıştır.[14]

İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi ile Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma planını gündeme getirmiş olmaları ve Ermenilere Doğu Anadolu bölgesinde Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz (Elazığ) ve Sivas'ın verilmesi ise Ermenileri büyük Ermenistan kurma konusunda daha da heveslendirmiştir. Nitekim Ermeniler bir süre sonra, Doğu Anadolu'da işgallere başlamışlar; Gümrü, Kars ve Iğdır'a kadar girmişlerdir.[15] Taşnak Partisi yönetiminde bulunan Ermenilerin artan tehdidi karşısında halk, örgütlenme yoluna gitmiş; Erzurum ile Sivas Kongrelerinde alınan kararlarla Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurmaları önlenmek istenmiştir.[16] Bununla birlikte, Ermeni saldırılarının artması üzerine Ermenistan üzerine bir askerî harekât yapılmasına da karar verilmiş ve Kâzım Karabekir komutanlığındaki 15. Kolordu, "Şark Cephesi" Komutanlığına çevrilerek yetkileri genişletilmiştir.[17] Fakat birtakım diplomatik nedenlerden dolayı harekâtın geciktirilmesi üzerine, Ermenilerin ve Gürcülerin Türk topraklarına karşı saldırıları artmış, Ermeniler Oltu'yu ve Tuzla'yı işgal ederken Gürcüler de Artvin'i ele geçirmişlerdir. Bu gelişmeler karşısında Türk ordusunun ilk anda pasif kalması ise siyasi nedenlerden kaynaklanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın söylediğine göre bu konudaki en temel belirleyici Rusya ile olan ilişkilerin seyri olmuş, bu devletle ilişkilerin bozulmaması için Doğu'da atılacak her adımın, Bolşevik Rusya'nın bu bölgede uyguladığı politikalara paralel olmasına özen gösterilmiştir. Ancak koşullar olgunlaştığında 28 Eylül 1920'de harekât başlatılmış, kısa bir süre içinde ve az bir zayiatla 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da

---

[13] Bilal Şimşir; Ermeni Meselesi 1774-2005, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s. 177.
[14] Aybars; s. 260-261.
[15] Goloğlu; s.293. Şimşir; s. 178.
[16] Ertan; s. 212.
[17] Fahri Belen; Türk Kurtuluş Savaşı, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 241. A. M. Samsutdinov; Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi, 3. Baskı, Çev.: Ataol Behramoğlu, Epsilon Yay., İstanbul, 2007, s. 218. Turan; s. 201. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Ermenilere karşı taarruz yapılmasını üç temel nedene dayandırmıştır: "1. O sırada Erzurum'da bulunan ve Moskova'ya gitmesi gereken Türk delegasyonunun seyahat edeceği Kars-Bakü yolunu açmak. 2. Ermenilerin İslam ahaliye yaptıkları zulmü ve katliamı durdurmak. 3. Ermeniler ilk fırsatta Erzurum'u da ellerine geçirmek için teşebbüste bulunacaklarından Ermeni ordusuna karşı üstün ve elverişli bir durum almak ve esasen Brest Litovsk ve Batum Antlaşmaları ile Türkiye'ye bırakılan Elviyeiselase'yi işgal etmek." Sabahattin Selek; Anadolu İhtilali, 5. Baskı, Örgün Yay., İstanbul, 1981, s. 361.

da Gümrü ele geçirilmiştir.[18] Ermeniler karşısında elde edilen bu başarı, TBMM'nin ilk askerî başarısıdır. Bu başarı, Yunan taarruzu ile yaşanan üzüntünün yerine, halkta büyük bir sevinç ve ümit yaratmış, birçok yerden TBMM'ye ve orduya tebrik telgrafları gönderilmiştir.[19]

Doğu Cephesi'nde savaşın kazanılmasından sonra, 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması[20] imzalanarak Ermenilerle olan savaşa son verilmiştir. Bu antlaşmaya göre Ermeniler işgal ettikleri toprakları boşaltmışlar, doğu sınırı Ardahan'ın bir bölümü ve Artvin dışında bugünkü hâlini almıştır. Kars, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman ve Kulp gibi yerler, tekrar Türk topraklarına katılmıştır. Böylece ilk kez Mondros Mütarekesi sınırı geçilmiştir.[21] TBMM'nin ilk siyasi başarısı olan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler, Misakımillî'yi tanımış, TBMM'nin varlığını ve Türkiye üzerinde hiçbir hakları olmadığını kabul ederek toprak taleplerinden vazgeçmişlerdir. Ayrıca bu antlaşma TBMM'nin uluslararası alanda yaptığı ilk antlaşma olması nedeniyle de önem taşımaktadır. Bu antlaşmanın iki taraf arasında doğrudan yapılmış olması ise Büyük Ermenistan kurma düşüncesini, aslında Ermeni sorununu tamamen ortadan kaldırmıştır.[22] Daha sonra, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'yle[23] (RSFSC) imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmalarında da bu durum, Ermenilere tekrar kabul ettirilmiştir.[24] Böylelikle gerek Gümrü gerekse sonrasında imzalanan Moskova ve Kars antlaşmaları ile günümüzdeki Türkiye-Ermenistan sınırı çizilmiştir. Bu sınır, Ermenistan tarafından iki kez kabul edilerek onaylanmıştır.[25]

Ermenilere karşı elde edilen bu başarı nedeniyle, Millî Mücadele'nin bir cephesi kapanmış ve böylelikle doğudan gelebilecek bir saldırı olasılığı ortadan kalkmış, bu cephedeki ordu sonradan Batı Cephesi'ne kaydırılmıştır. Ayrıca TBMM'nin bundan sonraki dönemde, Ruslar karşısında eli güçlenmiş

---

[18] Selek; s.362-364. Nilüfer Hatemi; Fevzi Çakmak ve Günlükleri, C II, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2002, s. 748, 750. S.İ. Aralov; Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1985, s. 18. Türk İstiklal Harbi...; s.149 vd. Gazi Mustafa Kemal; Nutuk, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara, 1927, s. 305.

[19] Aybars; s.261. Şimşir; s. 183. Selek; s. 364.

[20] Türk Dış Politikası...; s.170. Hatemi; s. 756.

[21] Soysal; s. 18.

[22] Ertan; s. 213. Şimşir; s. 183-184. Cemal Avcı; "Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", Ankara Üni. Atatürk Yolu Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 13, ss. (1-10) Ankara, 1994, s. 7. Selek; s.364. Gazi Mustafa Kemal; s. 305. Türk İstiklal Harbi...; s. 225. İsmail Soysal; Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), C I, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 17.

[23] 31 Aralık 1922'ye kadar resmî olarak Rusya adı kullanılmıştır. RSFSC ise 1923'ten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Türk Dış Politikası...; s.155.

[24] Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra, Bolşeviklerin Ermenistan'ı işgal etmesinden dolayı antlaşmayı imzalayan Taşnak Hükûmeti yerine Erivan Sovyet Ermeni Hükûmet kurulmuştur. Bu nedenle de Gümrü Antlaşması onaylanamamıştır. Türk İstiklal Harbi...; s. 225; Soysal; s. 17.

[25] Şimşir; s. 183-186.

ve iki ülke arasında karşılıklı iş birliği sağlanarak Rusya'dan gelecek yardımlar için yol açılmıştır.[26]

Tüm bunların dışında, bu başarının Anadolu'da işlerin iyi gitmediği bir anda kazanılmış olması da ayrıca önem taşımaktadır. Çünkü bu zafer, Millî Mücadele açısından yeni umutlar yaratmıştır. Gümrü Antlaşması'nın imzalandığı sırada Güney Cephesi'nde Fransız işgaline karşı direniş hareketleri başlamasına ve olumlu bazı haberler gelmesine karşın Anadolu'nun diğer yerlerinde özellikle de batısında işler iyi gitmiyordu. Bir taraftan TBMM'ye karşı isyanlar çıkarken diğer yandan ülke Yunan işgalleriyle sarsılıyordu. Yunanlar, 8 Temmuz 1920'de Bursa'yı, 11 Temmuz 1920'de Tekirdağ'ı, 25 Temmuz 1920'de de Edirne'yi işgal etmişlerdi. Ancak özellikle Bursa'nın işgali bütün yurtta derin bir üzüntü yaratmış ve Meclis kürsüsüne Bursa kurtarılıncaya kadar kalacak olan siyah bir örtü çekilmiştir.[27] Bu arada Türkler için âdeta bir yok oluş belgesi olan Sevr Antlaşması da Osmanlı Hükûmeti tarafından 10 Ağustos 1920'de kabul edilmiş ve Batı Cephesi'nde hiçbir askerî başarı kazanılmadığı gibi Ali Fuat Paşa, Gediz'de 24 Ekim 1920'de Yunan kuvvetlerine karşı bir taarruz savaşı yapmış ve yenilgiye uğramıştı.[28] Dolayısıyla Doğu'da kazanılan bu zafer ile TBMM'nin gücü artmış, bu durum Türk halkının geleceğe yönelik umutlarını artırmıştır.[29] İsmet Paşa'nın, 28 Kasım 1920'de Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir mektupta "*...Şark Harekâtı bizi ve davâmızı ihya etti. O kadar sıkışmış idik, o kadar daralmış idik ki vaziyetin nefes alacak bir menfeze ihtiyacıkat'îsi vardı. Allah'ın inayetiyle bunu sen kemalimuvaffakiyet ve intizam ile açdın. Milletimize, tarihimize daha büyük hizmetler senin için mukadder ve mev'uddur. Allah seni milletimize bağışlasın...*"[30] şeklindeki sözleri ile Gümrü Barış Antlaşması'nın imzalanmasından dolayı yine Kâzım Karabekir'e çektiği bir telgrafındaki "*...Milletimize, tarihimize hediye ettiğin muzafferiyet ile istikbalimizi açdın. Herkesin sıhhatine ve ümidine verdiğin nur ve kuvvet bende on kat fazladır. Nasıl iftihar ve nasıl tebrik edeceğimi*

---

[26] Avcı; s. 7. Celal Erikan; Kurtuluş Savaşı Tarihi, Haz.: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 167. Selek; s. 365.

[27] Zeki Sarıhan; Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C III, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 119. Hatemi; s. 713.

[28] Gazi Mustafa Kemal; s. 310. Goloğlu; s. 300. Belen; s. 240.

[29] Selek; s. 365.

[30] Mektup şu şekildedir: "*Sevgili kardeşim, pek sevgili kardeşim Kâzımcığım, Saffet bugün gidiyor. Fuad Paşa ile yanınıza uğrayacaklar. Ne mutlu onlara. Seninle görüşmek ne saadettir. O kadar mütehassirim, o kadar müştakım ki tasavvur edemezsin. Şimdi gayelemel benim için, senin muhitinde on, on beş gün mezun kalabilmektedir. Şimdilik hayalimuhal... Şark Harekâtı bizi ve davâmızı ihya etti. O kadar sıkışmış idik, o kadar daralmış idik ki vaziyetin nefes alacak bir menfeze ihtiyacıkat'îsi vardı. Allah'ın inayetiyle bunu sen kemalimuvaffakiyet ve intizam ile açdın. Milletimize, tarihimize daha büyük hizmetler senin için mukadder ve mev'uddur. Allah seni milletimize bağışlasın. Bilhassa Mustafa Kemal şükranını izhar ve ifade için ne yapacağını bilmiyordu. Herkes böyle idi. Maahaza şark nazik bir safhaya girmiştir. Mümkün olur da bu cihet bir neticeye ererse, necat yolu fiilen açılmış olur. Nasıl, ne olacak burada münakaşasına sebep yok, zaten iş yürüyüp gitmektir. Garpta sıkıntıdayız Kâzım. Malzeme, anarşi, entrika sıkıntıları, en mühimi tabi malzemedir... İsmet*" Kâzım Karabekir; İstiklal Harbimiz, C II, Emre Yay., İstanbul, s. 188.

bilmem. Allah seni vatanımıza bağışlasın..."[31] ifadeleri, bu zaferin yarattığı etkileri göstermesi açısından önemlidir.

Burada değinilmesi gereken bir diğer konu da Ermeniler üzerine yapılan harekât sırasında yaşanan gelgitlerdir. Ordu hazır olduğu hâlde, Ermeniler üzerine yapılacak harekât konusunda kesin karar vermek için uzun bir süre beklenmiş; kimi zaman Mustafa Kemal Paşa, kimi zaman da Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa birbirlerini karşılıklı uyararak harekât için en uygun zamanı yakalamaya çalışmışlardır.[32] Çünkü İtilaf devletleri tarafından her yönden kuşatılmış olan TBMM için Kafkasya önemli bir direniş noktasıdır.[33] Bu nedenle de Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi'nde güç toplayıp mücadeleyi Batı Cephesi'nde kazanmak istemiştir. Doğu Cephesi'nde bir askerî, bir de siyasi olmak üzere iki türlü mücadele birbirine paralel olarak yürütülmüştür. Doğu Cephesi'nin askerî yönü, "Doğu Harekâtı" demektir ve "Üç Liva"nın ana vatana katılması için yapılan askerî mücadeleyi ifade eder.[34] Siyasi yönü ise TBMM'nin, ihtiyaç duyduğu askerî ve siyasi yardım için Rusya'nın desteğinin sağlanması amacını taşır. Birbirine paralel ve son derece kontrollü olarak yürütülen bu mücadeleyle ulaşılmak istenen hedef, Doğu Cephesi'nde elde edilecek askerî bir başarının Ruslarla siyasi bir bunalıma yol açmaması, hatta siyasi bir başarıya dönüştürülmesidir. Bu nedenle de Ermeniler üzerine düzenlenecek bir askerî harekâtta, Rusya'dan ve İtilaf devletlerinden gelebilecek tepkiler sürekli olarak düşünülmüş, bu bölgede ince ayar bir diplomasi yürütülmüştür. Gerçekte bu cephede yaşananlar, TBMM'nin Misakımillî'yi gerçekleştirmek için dış politikada araç olarak kullandığı "savaş ve diplomasiyi"[35] nasıl bir arada yürüttüğünü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Bu bağlamda Doğu Cephesi, bu politikanın başarılı bir şekilde uygulandığı bir yer olması nedeniyle de önemlidir.

Diğer Devletlerle İlişkiler

Gürcistan

Ermenilerin bölgeden çekilmesinden sonra Gürcistan ile sınır komşusu olunmuştur. Gürcistan ise 1917'de Çarlık Rusya'sının ortadan kalkmasıyla

---

[31] Telgraf şu şekildedir: "*Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine, Sıhhatim iyidir. Milletimize, tarihimize hediye ettiğin muzafferiyet ile istikbalimizi açdın. Herkesin sıhhatine ve ümidine verdiğin nur ve kuvvet bende on kat fazladır. Nasıl iftihar ve nasıl tebrik edeceğimi bilmem. Allah seni vatanımıza bağışlasın. Bu tarafa ne vakit geleceksin? Ne kadar malzeme göndereceksin, gözlerinden mütehassirane öperim... Ben her zamandan daha meşgul ve bilhassa dalgın bir hâldeyim. Beni daima ara sevgili kardeşim. Garp Cephesi Kumandanı İsmet.*" Karabekir; s. 189.

[32] Goloğlu; s. 297. Rahmi Doğanay; "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri", Kazakistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S VIII, Yıl 2003, s. 8.

[33] Rahmi Doğanay; "Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", FÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C 19, ss. (279-298); S 2, Elazığ 2009, s. 292.

[34] Goloğlu; s. 294.

[35] Faruk Sözmezoğlu; "Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi", Türk Dış Politikasının Analizi, Derleyen; Faruk Sönmezoğlu, 2. Baskı, Der Yay., İstanbul, 2001, s. 57. Turan; s. 194.

bağımsızlığını ilan etmiştir. Bolşeviklerin savaştan çekilmesi üzerine Ardahan'ı ve daha sonra da İngilizlerin boşalttığı Batum'u işgal etmişlerdir. Bolşeviklerin Ermenistan'ı ele geçirdikten sonra Gürcistan üzerine yönelmeleri üzerine, Gürcistan Kâzım Karabekir'den yardım istemiştir. Ancak Rusya ile karşı karşıya gelmek istenilmediği için bu çağrıya olumlu bir yanıt verilmemiştir. Öte yandan, Türk birlikleri tamamen kendi tercihlerinin bir sonucu olarak 22 Şubat 1921'de Ardahan'a girerek burayı da almışlardır. Bölgede ilerleyişine devam eden Türk askerî birlikleri daha sonra 7 Mart'ta Ahıska ve Ahılkelek'i, 11 Mart 1921'de de Batum'u ele geçirmişlerdir. Ancak Batum'un elde edilmesinden çok kısa bir süre sonra Bolşevikler de bu şehre girmişlerdir. Kısa süreli bir anlaşmazlıktan sonra uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca o sırada Batum, Bolşevik Rusya için petrol iskelesi olma özelliği gösterdiğinden dolayı Misakımillî sınırları içinde olmasına karşın Moskova Antlaşması'yla onlara bırakılmıştır.[36]

Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC)

TBMM'nin dış politika stratejilerinden biri de devletler arasındaki çıkar çatışmalarından yararlanmak olmuştur. Bu amaçla o günün koşullarında hem İtilaf devletlerini dengeleyecek bir güç hem de onlarla çatışma içinde bulunan RSFSC ile her türlü iş birliğine açık olduğunu gösteren bir politika izlemiştir. Bir başka deyişle RSFSC'yi, İtilaf devletlerine karşı bir denge unsuru olarak kullanmaya çalışmıştır. Türkiye'nin bu stratejisinin, TBMM ile aynı koşullarda bulunmasından dolayı RSFSC'nin çıkarlarıyla da örtüşüyor olması, bir araya gelmelerini kolaylaştırmıştır.[37]

Bu dönemde, iki tarafın bir araya gelmesini sağlayan en önemli etkenlerden biri ise "Düşmanımın düşmanı dosttur." anlayışıdır. Her ikisinin de aynı devletler tarafından işgal edilmiş olması, birlikte hareket etmeleri için gerekli olan zemini hazırlamıştır. Bunun yanı sıra birbirlerinden bazı beklentileri de vardı. TBMM; Rusya'nın Doğu'da kendisine siyasi destek sağlayacak tek ve önemli bir güç olduğunu düşünmüş, Moskova'yı askerî malzeme ve ekonomik yardım kaynağı olarak görmüş, Rusya'dan alacağı askerî ve siyasi destek sayesinde Doğu Cephesi'ni güvenceye almanın, tüm gücünü ve dikkatini Batı Cephesi'ne vermenin hesabını yapmıştır. Nitekim Millî Mücadele'nin kazanılmasında izlenen bu stratejinin önemli bir rolü olmuştur. Ayrıca Ankara, Rusya'yı Batılılara karşı kullanabileceği bir koz olarak görmüştür. Rusya ise TBMM ile ilişkilerini geliştirirken Anadolu'da İngilizlerin TBMM tarafından yenilgiye uğratılmasının, İngiltere'nin sömürüsü altındaki Müslümanları uyandırabileceğini, Rusya'nın Güney Cephesi'nin güvence altına alınabileceğini ve İtilaf devletleri ile Rusya arasında bir tampon bölge oluşacağını hesaplamıştır. Bunların yanı sıra, kendi rejimini Anadolu'ya da yaymak isteyen Rusya, Ankara ile kurulacak iyi ilişkilerin,

[36] Erikan; s. 164-166. Avcı; s. 8-9. Hatemi; s. 771, 774. Türk İstiklal Harbi...; s. 232 vd.
[37] Sözmezoğlu; s. 57-60. Selek; s. 423.

kendisinin Orta Asya'daki ve diğer Müslüman ülkelerdeki ilişkileri açısından da önemli bir referans kaynağı olabileceğini düşünmüştür.[38]

RSFSC'nin, Millî Mücadele'ye karşı ilgisi TBMM'nin açılmasından çok önce başlamıştır.[39] Ancak Rusya'nın Anadolu hareketiyle daha Erzurum Kongresi öncesinde ilgilenmeye başlamasına ve Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nin açılmasından üç gün sonra, 26 Nisan 1920'de Lenin'e bir mektup yazarak[40] Ankara ile Moskova arasında siyasi ve askerî ilişkilerin başlamasını istemesine karşın, bir dostluk antlaşmasının imzalanması zaman almıştır. Bunu etkileyen faktörleri: Enver Paşa'nın ve diğer İttihatçı liderlerin Rusya'daki faaliyetleri, Bolşeviklik konusu, Türk Millî Mücadelesi'ne karşı Moskova'da duyulan tereddütler ve Bolşevik liderler arasındaki görüş ayrılıkları, Rusların İngilizler ile yapmaya çalıştığı ticari antlaşmanın sonucunun beklenmesi[41] gibi nedenlerin yanı sıra, Kafkasya sorunu olarak sıralamak mümkündür.[42] Ancak Türk ordusunun Ermenilere ve Yunanlara karşı başarı sağlaması, Çerkez Ethem güçlerini etkisiz kılması ve TBMM'nin Londra Konferansı'na çağrılması[43] ile İngilizlerin etkisindeki Azerbaycan ve Gürcistan'da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleri, Ankara ile Moskova arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesinde önemli ölçüde rol oynamıştır. Sonuçta 16 Mart 1921'de iki taraf arasında bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalanmıştır.[44] Bir ön söz, 16 madde ve üç ilişik belgeden oluşan Moskova Antlaşması[45] ile RSFSC, Sevr Antlaşması'nı tanımadığını, Misakımillî'yi kabul ettiğini ve Türkiye'nin temsilcisi olarak da Ankara Hükûmetini tanıdığını beyan etmiştir. Ayrıca antlaşma ile Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye, Batum ise RSFSC'ye bırakılmıştır.[46] Antlaşmada kapitülasyonların kaldırılmasının belirtilmesi ise Lozan Barışı'ndan önce bu durumun uluslararası bir belgede ilk defa yer alması anlamı taşır.[47] Moskova Antlaşması'ndan sonra RSFSC'nin para ve silah yardımları da artmış[48] ve bu antlaşma kuruluş aşamasındaki iki devletin ilişkilerinde "temel taş" olmuş, tarafların bundan sonraki ilişkilerini belirlemiştir.[49]

---

[38] Türk Dış Politikası...; s. 161-162. Salâhi R. Sonyel; Türk Dış Politikası ve Dış Politika, C II, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 7.

[39] Selek; s.423. Hüsamettin Ertürk'ün belirttiğine göre, Mustafa Kemal Paşa, Rus temsilcileriyle Havza'da bulunduğu sırada görüşmüştür. Samih Nafiz Tansu; İki Devrin Perde Arkası, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, Ararat Yay., İstanbul, 1969, s. 344.

[40] Atatürk'ün Bütün Eserleri; Kaynak Yay., C 8, İstanbul, 2002, s. 114.

[41] Selek; s. 425-429. Soysal, s. 28.

[42] Sözmezoğlu; s. 60-61.

[43] Sonyel; C II, s. 43.

[44] Antlaşmanın başlangıç kısmında, tarafların *"ulusların kardeşliği ilkesini ve her kavmin kendi geleceğini serbestçe saptama hakkına sahip olmasını tanıdıkları"* şeklinde bir vurgu olduğu için antlaşma dostluk ve kardeşlik antlaşması olarak nitelendirilmiştir. Turan; s. 209.

[45] Samsutdinov; s. 235.

[46] Gazi Mustafa Kemal;s. 306. Aralov; s. 24. Türk İstiklal Harbi...; s. 245.

[47] Soysal; s. 30. Turan; s. 209.

[48] Sözmezoğlu; s. 61-62.

[49] Türk Dış Politikası...; s.174.

16 Mart 1921'de bir dostluk ve kardeşlik antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanan TBMM ile Moskova arasındaki ilişkilerin başlamasında, 1921 sonlarına değin Kafkaslardaki gelişmeler de rol oynamıştır. TBMM Hükûmeti, ilk andan itibaren Kafkaslar bölgesinde Bolşeviklerin yönetimi ele almaları konusunu desteklemiştir. Çünkü Doğu Cephesi'ni güvence altına almadan hem Millî Mücadele'yi kesin sonuçlu bir zafere ulaştırabilmesi zor olacak hem de bu mücadeleyi sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu askerî ve mali yardımı Bolşeviklerden alması mümkün olamayacaktı. Bu nedenle de başta İngilizler olmak üzere İtilaf devletleri tarafından TBMM ile Bolşevikler arasında oluşturulmaya çalışılan "Kafkas Seddi"nin yıkılması gerekmiştir.[50] İngilizler, hem Türk Millî Mücadelesi'ni hem Bolşeviklerin yayılmasını hem de Türk-Rus iş birliğini önlemek için iki tarafı da çeşitli yönlerden kuşatmaya çalışmıştır. Kafkaslara hâkim olmak da bu stratejinin bir parçasıydı. Türk ordusunun bu bölgedeki başarısı, daha açık bir deyişle İngilizlerin kontrolündeki Ermenileri ve Gürcüleri etkisiz kılması ve sonrasında buraların Sovyetleştirilmesi, bir başka deyişle TBMM ile Rusya'nın iş birliğine giderek Kafkaslarda ortak çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri, İngilizlerin "Kafkas Seddi" adı verilen projesinin de başarısızlığa uğramasına yol açmıştır.[51]

RSFSC ile 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması adı verilen bir antlaşma daha imzalanmıştır. Bu antlaşma, Moskova Antlaşması'nın bir benzeri olmakla birlikte, Türkiye açısından önemi, o dönemde artık RSFSC sınırları içinde kalmış olan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin doğu sınırını ve TBMM'yi resmen tanımış olmalarıdır. Ayrıca Kars Antlaşması, Moskova'dan gönderilen yardımların sürekliliğini sağladığı gibi 20 Ekim 1921'de Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması'nı da etkilemiştir.[52] Bu arada, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye-Ermenistan sınırı çizilirken Nahçıvan bölgesi asla bir başka ülkenin eline geçmemesi koşuluyla Türkiye tarafından Azerbaycan'a devredilmiş, bu koşul hem Gümrü hem de Moskova Antlaşmalarında belirtilmiştir.[53]

Afganistan

RSFSC ile bir antlaşma yapmak için Moskova'da bulunan Türk heyeti, o sırada 1919'da İngiltere'nin egemenliğinden kurtulmuş ve kendileri gibi Rusya'nın desteğini sağlamak için Moskova'da bulunan Afganistan heyetiyle de 1 Mart 1921'de bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşma, 16 Mart 1921'de Ruslarla imzalanan Moskova Antlaşması'ndan daha önce imzalanmıştır.[54] Antlaşma gereğince Türkiye, Afganistan'ın "sivil - asker" her alanda eğitimine

---

[50] age.; s. 165-166.
[51] Doğanay; "Millî Mücadele Döneminde..., s. 282, 294. Türk Dış Politikası...; s. 165.
[52] Avcı; s. 9. Türk Dış Politikası...; s. 175.
[53] Şimşir; s. 183-186. Aralov; s. 24-25. Türk İstiklal Harbi...; s. 246.
[54] Zeki Sarıhan; Kurtuluş Savaşı'mızda Türk-Afgan İlişkileri, Kaynak Yay., İstanbul, 2002, s. 119. Soysal; s. 24.

yardımcı olmayı kabul ederken[55] henüz yeni bağımsızlığını kazanmış bir İslam devleti olan Afganistan da yeni Türk Devleti'ni tanımıştır. Bununla birlikte antlaşma, sadece dostluk ve iş birliğine yönelik olmayıp iki taraf arasında "Emperyalist devletlere karşı" bir savunma ittifakı da oluşturmuştur. Antlaşmada; taraflardan herhangi birisinin bir sömürgeci devletin saldırısına uğraması durumunda, diğerinin onunla iş birliği yapması öngörülmektedir. Antlaşmayı farklı kılan bir diğer özellik de "Doğu uluslarının uyanışlarından, onların bağımsızlık ve özgürlük haklarından" söz etmesidir.[56] Antlaşma tüm bu özellikleriyle dünyada mazlum milletlerin emperyalizme karşı kurduğu ittifakın ilk örneklerinden birini teşkil etmiştir.[57] Ayrıca Afganistan'la yapılan bu antlaşma, aslında 1920 Gümrü Antlaşması onaylanmamış olduğundan, TBMM'nin hukuksal açıdan geçerli ilk uluslararası antlaşmasıdır.[58]

TBMM'nin bölgede imzaladığı bir diğer antlaşma da 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile imzaladığı Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması olmuştur.[59]

Sonuç

Doğu Cephesi'nin kökeni, mütareke öncesine kadar gider. Cephedeki sıcak çatışmalar ise zaman zaman kesintilere uğramakla birlikte, uzun süre devam etmiştir. Bu nedenle diğer cephelerle kıyaslandığında sürekliliği olan ve daha kurumsal bir cephedir. Bu yapı, Kâzım Karabekir Paşa zamanında da varlığını sürdürmüştür. Uzun bir süre açık kalan bu cephede meydana gelen çatışmalar, özellikle de Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgede yaşanan işgaller, Doğu'nun işgale karşı bağışıklık kazanmasını sağlamış; bölgede işgallere karşı örgütlenme ve direnme konusunda daha kısa sürede ve etkili bir şekilde hareket edilebilmiştir. Ayrıca bu cephe sadece Millî Mücadele açısından değerlendirildiğinde Kâzım Karabekir ile başlamış onunla bitmiştir.

Doğu Cephesi, mücadele edilen devletler açısından da çeşitlilik göstermiştir. Bu cephede doğrudan ya da dolaylı olarak Rusya, İngiltere, Ermenistan ve Gürcistan'a karşı askerî bir mücadele verilmiştir. Bu durum, siyasi ilişkiler açısından da farklı olmamıştır. Çarlık Rusya'sı yerine kurulan RSFSC, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Afganistan ve Ukrayna gibi devletlerle de siyasi ilişkiler geliştirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Doğu'da siyasi ve askerî güç toplayıp savaşı Batı Cephesi'nde sonuçlandırmaya çalışmıştır. Nitekim Doğu Cephesi'nde

---

[55] Antlaşmanın bu konuyla ilgili 8. maddesi şöyledir: *"Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi, bu öğretmen ve subayların en az "5" yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse, yeniden eğiticiler göndermeyi yüklenir."* Türkiye bu yardımı İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar sürdürmüştür. Turan; s. 212.

[56] Soysal; s. 24. Bilâl Şimşir; Atatürk ve Afganistan, ASAM Yay., Ankara, 2002, s. 56-57. Turan; s. 212. Sonyel; C II, s. 58.

[57] Şimşir; Atatürk..., s. 57. Turan; s. 212. Soysal; s. 24.

[58] Soysal; s. 24.

[59] Turan; s. 211. Belen; s. 370-371, 380-381. Sonyel; C II, s. 182 vd. Türk Dış Politikası...; s. 175. Aralov; s. 25.

kazanılan askerî başarılar sayesinde, Ermeniler ve Gürcüler etkisiz hâle getirilirken bu cephede geliştirilen diplomatik ilişkiler sayesinde de Millî Mücadele'nin ihtiyaç duyduğu siyasi ve lojistik destek sağlanmıştır. Böylelikle TBMM tüm dikkatini ve enerjisini Batı Cephesi'ne verebilmiştir. Bunlara ek olarak Anadolu'da işgallerin daha da arttığı, Yunan ilerleyişinin hızlandığı ve TBMM'ye karşı isyanların çıktığı bir sırada, Doğu Cephesi'nde kazanılan askerî ve diplomatik başarılar ordunun ve Türk milletinin geleceğe yönelik kurtuluş umutlarını güçlendirmiştir.

Millî Mücadele'nin bazı ilkleri de bu cephede yaşanmıştır. Türk ordusu Ermenileri yenerek Millî Mücadele Dönemi'nin ilk askerî başarısını elde etmiş ve bu savaş sonunda Ermenistan'la imzalanan Gümrü Antlaşması TBMM'nin uluslararası alanda imzaladığı ilk antlaşma, ilk siyasi başarısı olmuştur. Bu antlaşma aynı zamanda Ermeni sorununun ortadan kalkmış olduğu anlamına da gelmektedir. RSFSC ile 16 Mart 1920'de imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ise Lozan'dan önce, kapitülasyonlara son verildiğini belirleyen ilk uluslararası belge niteliğini taşımıştır. Ayrıca, 1 Mart 1921'de Afganistan'la yapılan antlaşma da dünyada mazlum milletlerin emperyalizme karşı kurduğu ittifakın ilk örneklerinden birini teşkil etmiştir.

Bu cephede, askerî zorunluluklar ile politik zorunluluklar arasında bir bağ kurulmaya çalışılması ve diplomasinin tüm inceliklerinin uygulanması da söz konusu olmuştur. Doğu Cephesi'nde Ermeniler üzerine yapılacak olan askerî harekâtın, TBMM için hem askerî hem de diplomatik alanda başarılı bir sonuç ortaya çıkarması için dönemin koşulları gereği birçok gelişmenin hesaba katılması gerekmiştir. Henüz hiçbir şeyin tam olarak yerli yerine oturmadığı bu bölgede atılacak her adımın sonuçlarının çok iyi bir şekilde planlanması, TBMM için bir zorunluluk olmuştur. Bu cephede karar verilirken bir taraftan Rusya'daki iç gelişmeler ve Bolşeviklerin durumu diğer yandan da Paris Barış Konferansı'nda alınacak kararlar hesaba katılmıştır. Birçok bilinmeyenin hesaba katılmak zorunda olduğu bu cephede, âdeta çok zorlu bir satranç oynanmak zorunda kalınmıştır. İçinde çok sayıda aktörün bulunduğu bu oyunda kazanmak için tüm olasılıklar hesaplanmaya çalışılmış, diplomasinin gereklilikleri ile askerî gereklilikler arasında gelgitler olmuştur. Kimi zaman bekle-gör taktiği uygulanmış, kimi zaman da zamanla yarışılmıştır.

Kaynaklar

ARALOV, S.İ.; Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1985.

AVCI, Cemal; "Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermeni ve Gürcü İlişkileri", Ankara Üni. ATATÜRK Yolu Dergisi, Cilt: 4 Sayı: 13, ss. (1-10) Ankara, 1994.

AYBARS, Ergün; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, 2. Baskı, Ege Üni. Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 1986.

BELEN, Fahri; Türk Kurtuluş Savaşı, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1983.

ÇAYCI, Abdurrahman; "Yunanistan'ın Anadolu Macerası I", HÜ ATATÜRK İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, C I, Sayı: 1, Ekim, (1-20), 1987.

ÇAYCI, Abdurrahman; Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler, ATATÜRK Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000.

DOĞANAY, Rahmi; "Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", FÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C 19, ss. (279-298), S 2, Elazığ 2009.

DOĞANAY, Rahmi; "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kars ve Yöresinde Ermeni Faaliyetleri", Kazakistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S VIII, ss. 1-13, Yıl 2003.

ERİKAN, Celal; Kurtuluş Savaşı Tarihi, Haz.: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

ERTAN, Temuçin F.; "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", KÖK Araştırmalar (Ayrı Basım), C II, S: 2, Ankara, Güz 2000.

GOLOĞLU, Mahmut; Üçüncü Meşrutiyet, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender; Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989.

HATEMİ, Nilüfer; Fevzi Çakmak ve Günlükleri, C II, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2002.

KARABEKİR, Kâzım; İstiklal Harbimiz, C II, Emre Yay., İstanbul.

KEMAL, Gazi Mustafa; Nutuk, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara, 1927.

KURAT, Akdes Nimet; Türkiye ve Rusya, TTK Yay., Ankara, 1991.

ÖKE, Mim Kemâl; Ermeni Sorunu, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

SAMSUTDİNOV, A. M.; Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi, 3. Baskı, Çev.: Ataol Behramoğlu, Epsilon Yay., İstanbul, 2007.